

Katarzyna Pękacka-Falkowska, *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej* (Źródła i Monografie – Towarzystwo Naukowe KUL, t. 485; Prace z Dziejów Szkolnictwa i Opieki Społecznej w Polsce, t. 20), Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2019, ss. 587, ISBN 978-83-7306-858-2.

Celem pracy Katarzyny Pękackiej-Falkowskiej, autorki wielu tekstów dotyczących medycyny, zwłaszcza wczesnonowożytnych epidemii¹, była próba przedstawienia tzw. faktu całościowego na przykładzie groźnych zaraz dżumy w Toruniu z lat 1708–1710/1711. Ramy chronologiczne rozprawy obejmują lata trzeciej wojny północnej, w trakcie których badaczka omawia sytuację w Starym i Nowym Mieście Toruniu, na jego przedmieściach i w podmiejskich wsiach.

Interesująca jest kompozycja studium. Składa się ono z trzech części. W pierwszej z nich, będącej swoistą kroniką wydarzeń, scharakteryzowano nadejście, przebieg oraz wygasanie epidemii oraz przeanalizowano krążenie informacji o dżumie i działalność toruńskich władz miejskich. Z kolei w części drugiej K. Pękacka-Falkowska szczegółowo omówiła cztery wybrane zagadnienia: religijność czasu moru, działalność toruńskiego Lazaretu i miejskiej Pest-Cassy, organizację pochówków ofiar epidemii, wreszcie znaczenie strachu przed zarazą dla ówczesnych Torunian. Natomiast zagadnienia dotyczące wysiłków osiemnastowiecznych medyków w walce z dżumą oraz gospodarcze następstwa moru autorka świadomie pominęła. Mimo że wiele z nich zostało już przez nią omówione we wcześniejszych pracach, wydaje się, że dla całościowego obrazu tytułowego zagadnienia warto było jednak chociaż je skrótowo przypomnieć. Trzecią integralną częścią studium jest obszerny aneks źródłowy, o którego zawartości osobno napiszemy.

Obok tradycyjnego opisu w pracy zastosowano również ujęcia kwantytatywne; badaczka wykorzystała także metody pro- i retrogresywną, kartograficzną, w mniejszym stopniu – komparatystyczną.

Baza źródłowa rozprawy jest imponująca. Pękacka-Falkowska wykorzystała rękopisy, starodruki i ikonografię znajdujące się m.in. w Archiwum Państwowym w Toruniu, Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej, Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Natomiast spoza tego miasta badaczka zbierała także materiały w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz

¹ Por. Katarzyna PĘKACKA-FALKOWSKA, *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia*, Toruń 2009; eadem, *Etiologia moru w świetle pism loimograficznych. Fizjologia timor pestis (rekonesans badawczy)*, Sensus Historiae, vol. 1: 2010, s. 91–105; eadem, *Toruńska medycyna i farmacja wobec „powietrza morowego” w świetle niemieckojęzycznego starodruku medycznego z 1709 roku*, Klio. Czasopismo poświęcone historii Polski i powszechnej, t. 11: 2008, s. 53–86; eadem, *Spory kompetencyjne między łaźniownikami i chirurgami toruńskimi w XVIII wieku. Przypadek Johanna Zandera*, Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną, t. 21: 2015, z. 2, s. 137–171.

w Berlinie-Dahlem, w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel, w Staatsbibliothek w Berlinie, w bibliotekach uniwersytetów w Würzburgu, Dreźnie i Rostocku, w archiwach państwowych w Gdańsku i Poznaniu, w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego oraz Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk.

Wśród zebranych źródeł znajdują się m.in. zarządzenia władz miejskich i kościelnych, instrukcje przeciwdżumowe, spisy ofiar zarazy, kroniki klasztorne, pamiętniki, księgi metrykalne, rachunki kościelne, prasa z epoki, gazety rękopiśmienne, korespondencja urzędowa i prywatna, księgi brackie i cechowe, *album civile* (księgi wpisów do prawa miejskiego), miejskie księgi sądowe i radzieckie, lauda sejmikowe, rachunki miasta, łaźni i lazaretu, traktaty medyczne, okazjonalna literatura dewocyjna, kalendarze, kazania dżumowe, pieśni kościelne, ikonografia, plany i mapy. Szkoda, że autorka, jak sama przyznaje, nie mogła wykorzystać odpowiednio dużej liczby testamentów i inwentarzy, które przynoszą często szereg interesujących informacji o ludzkich postawach w obliczu „powietrznego” zagrożenia².

We wstępie badaczka omówiła skrótowo literaturę przedmiotu, wskazując na niedostateczne przebadanie toruńskich epidemii, które doczekały się zaledwie kilku opracowań oraz lakonicznych wzmianek w polskojęzycznych pracach dotyczących wcześnieowożytnych zaraz. Natomiast nie napisała tu nic o europejskiej historiografii badanego zagadnienia.

Przechodząc do przybliżenia zawartości części pierwszej rozprawy pt. *Wielka epidemia moru w Toruniu w latach 1708–1710/1711. Kronika wydarzeń* (s. 27–146), wypada zaznaczyć, że składa się ona z kilku fragmentów. W pierwszym z nich K. Pękacka-Falkowska omawia okres poprzedzający wybuch epidemii w Toruniu, trwający od września 1704 r. do sierpnia 1708 r. W tym czasie dżuma zaatakowała już Rzeczpospolitą, o czym informowała ożywiona korespondencja z Gdańskiem, Wrocławiem, Warszawą czy Lublinem. *Nota bene* ten obieg informacji za pośrednictwem prasy, poczty czy tzw. kursorów powietrznych (specjalnych wysłanników władz miejskich) został przedstawiony w sposób bardzo interesujący. Przyspieszał on też pewne akcje prewencyjne toruńskich władz miejskich polegające m.in. na oczyszczaniu miasta, usunięciu zeń części żebraków i włóczęgów, wprowadzeniu tzw. atestacji zdrowia oraz powołaniu bramnych, tj. strażników kontrolujących owe paszporty zdrowia. Przybliżanie się zarazy do Torunia spowodowało także ograniczenia w handlu oraz wprowadzenie kwarantanny dla ludzi i towarów przybywających z zapowietrzonych okolic. Rozbudowywano również służby przeciwepidemiczne, remontowano zniszczonej wcześniej lazaret, wydawano instrukcje dotyczące zachowania się ludności. Wszystkie te działania nie różniły się niczym od podobnych akcji prewencyjnych podejmowanych w innych miastach, którym groziła epidemia. Czego może w Toruniu zabrakło, to wczesnego zamknięcia karczm, szynków i zamtułów, przygotowywania cmentarzy morowych oraz wykazania miasta w celu powstrzymania „złego powietrza morowego”.

² Zob. Andrzej KARPIŃSKI, *Poznańskie testamenty czasu morów z drugiej połowy XVI i z XVII wieku*, [in:] *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, red. Agnieszka BARTOSZEWICZ, Andrzej KARPIŃSKI, Maciej PTASZYŃSKI, Andrzej ZAKRZEWSKI, Warszawa 2020, s. 271–285; Alessandro PASTORE, *Testamenti in tempo di peste. La pratica notarile a Bologna nel 1630*, Società e Storia, no. 16: 1982, s. 263–297.

Kolejny fragment pierwszej części publikacji to charakterystyka sytuacji w Toruniu od wybuchu w mieście epidemii (30 VIII 1708) do jej wygaśnięcia w styczniu 1709 r. Autorka pisze tu m.in. o sukcesywnym zwiększaniu się śmiertelności, o kopcach i tragarzach morowych zajmujących się chorymi i zmarłymi, o zerwaniu kontaktów Torunia z innymi miastami, o doraźnych izolatoriach morowych, o dniach pokuty i modlitwy, wreszcie o pogrzebach, z których niektóre, co interesujące, nadal odbywały się w kościołach, przy akompaniamencie bicia w dzwony. Po przejściowym zahamowaniu epidemii zimą 1709 r., w końcu tegoż roku nastąpiła tzw. ponowa, która trwała przez cały 1710 r. Ponownie pojawiły się wtedy rygorystyczne przeciwepidemiczne przepisy, zwiększono liczebność służb morowych, zaczęto też dokładniej spisywać chorych i zmarłych. Pękacka-Falkowska zwróciła także uwagę na widoczny w tym okresie dwojaki charakter pogrzebów morowych, na cmentarzach morowych dla ubogich i w kościołach lub przy nich dla patrycjatu. Nadal też modlono się do Boga o odwrócenie nieszczęścia, zakazywano tańców i hucznych uroczystości weselnych. Łamano jednak także niektóre przepisy sanitarne, np. organizując potajemne pochówki, zdarzały się kradzieże i zakazany handel zapowietrzonymi rzeczami. Po ostatecznym wygaśnięciu zarazy nastąpiło generalne oczyszczanie zapowietrzonych posesji, a 10 III 1711 r. zorganizowano święto dziękczynne w Toruniu. Pamięć o śmiertelnościowych wydarzeniach z lat 1708–1710/1711 na długo jednak zapisała się w pamięci mieszkańców miasta; niekiedy wspomniano ją jeszcze kilkadziesiąt lat później.

Drugą część rozprawy, zatytułowanej *Od religii do demografii* (s. 148–347), stanowią cztery różnej objętości rozdziały poświęcone wybranym przez K. Pękacką-Falkowską zagadnieniom szczegółowym. Pierwszy z nich to bardzo dokładne omówienie kazania morowego pastora toruńskiego Ephraïma Praetoriusa pt. *Der Christliche Patient* („Pacjent chrześcijański”), wygłoszonego w Toruniu czasie epidemii dżumy 9 IX 1708 r. Autorka zwraca uwagę na wskazanie przez kaznodzieję przyczyny moru – gniewu Boga za ludzkie grzechy – oraz określonych przez niego powinności każdego zadżumionego. O ile jednak sugerowane przezeń powinności wobec Boga: modlitwy, ukorzenie się, komunie święta wydają się dość stereotypowe, o tyle zadziwiająco nowoczesne są wskazane przez pastora obowiązki chorego wobec siebie samego i bliźnich. W pierwszym przypadku ma to być dbałość o własne ciało i przyjmowanie zalecanych przez lekarzy, pochodzących od Boga, leków, w drugim – chronienie zdrowych członków wspólnoty przed zarażeniem m.in. za pomocą bezpośredniego kontaktu lub zakażonych rzeczy. W swym kazaniu E. Praetorius ustosunkował się również do powszechnie zalecanych ucieczek przed zarazą. Jego zdaniem urzędnicy miejscy, lekarze, cyrulicy, nauczyciele, małżonkowie, rodzice i dzieci nie powinni opuszczać swych bliskich w nieszczęściu. Przy tym winni się oni opiekować nie tylko członkami własnych rodzin, lecz także chorymi sługami.

Rozdział drugi, zatytułowany *Troska o chorych – działalność Lazaretu miejskiego i Kasy Morowej*, należy do najciekawszych fragmentów rozprawy. Autorka omawia w nim zarówno tych chorych, którzy byli izolowani we własnych domach i tam otrzymywali pomoc materialną i lekarstwa, jak i miejską biedotę, która gromadzona była w lazarecie i w budach dla zapowietrzonych. Aby nieco ulżyć doli osób zdrowych zamkniętych z zadżumionymi w domach lub kamienicach, umożliwiono im w Toruniu czasowe opuszczanie zapowietrzonych posesji. Musieli jednak nosić oni specjalne

znaki i nie zbliżać się do innych osób. Natomiast chorych, którzy próbowaliby przerwać kwarantannę, traktowano jak potencjalnych zabójców. Różnorodny był stosunek właścicieli posesji do własnych sług. O ile bowiem np. zmarła 23 IX 1708 r. burmistrzowa toruńska Anna Katarzyna Roesnerowa jeden ze swoich ogrodów przeznaczyła dla ubogich chorych, a toruński aptekarz Georg Hancke przeznaczał pieniądze na żywność i lekarstwa dla swoich czeladników, o tyle byli i tacy, którzy wyrzucali chorych służących po prostu na ulicę.

Pośród kilku szpitali i izolatoriów morowych, jakie funkcjonowały w Toruniu w czasie epidemii z lat 1708–1710/1711 najważniejszy był lazaret, który istniał tam od drugiej połowy XVI w. W świetle zachowanych zarządzeń z lat 1709–1710 K. Pękacka-Falkowska szczegółowo omawia personel tego zakładu oraz zakres obowiązków jego funkcjonariuszy. Należeli doń chirurdzy dżumowi, opiekunowie chorych, tragarze, grabarze i deponenci dżumowi oraz akuszerki. O ile jednak tragarze dżumowi transportowali jedynie zwłoki ofiar epidemii na ich miejsce pochówku, o tyle kopacze-grabarze zajmowali się grzebaniem ciał, a deponenci dżumowi – myciem zwłok i przygotowywaniem ich do pochówku.

Wszystkie szpitale dla zadżumionych cieszyły się złą opinią, jako miejsca przymusowego pobytu, wielkiej śmiertelności, mając nisko kwalifikowany i brutalny personel. Były one ponad miarę przepełnione, a kierowani do nich także zdrowi ubodzy szybko się tam zarażali i umierali.

Dużo miejsca w swych rozważaniach poświęciła autorka działalności tzw. Pest-Cassy, instytucji gromadzącej pieniądze na walkę z epidemią. Zachowane rachunki tej instytucji wskazują, że większość jej wpływów pochodziła z kolekt i prywatnych darowizn; Pest-Cassę zasilaly również percepty z tzw. wkupnego do lazaretu i sprzedaży skonfiskowanych towarów oraz ruchomości pozostałych po zmarłych pensjonariuszach. Łącznie w 1708 r. wpłynęło do Kasy Morowej ponad 1700 florenów, w 1709 r. – blisko 700 florenów, a w 1710 r. – ponad 4000 zł. Gros tych pieniędzy szło na opłacenie funkcjonariuszy służb „powietrznych”, pozostałe – na żywność i lekarstwa dla chorych podopiecznych. I tak np. kopacze-grabarze za pochowanie ubogiego zmarłego otrzymywali 3–5 groszy, tragarze dżumowi za jeden kurs – od 3 do 18 groszy, a balwierz dżumowy – 30–60 florenów miesięcznie.

Reasumując, należy podkreślić dużą staranność autorki w analizie perceptów i ekspensów dżumowych toruńskiego funduszu morowego. Unikalny charakter zachowanych źródeł po raz pierwszy też umożliwił tak dokładne przeanalizowanie działalności podobnego typu instytucji funkcjonującej w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Na podkreślenie zasługują również racjonalne zestawienia i tabele obrazujące działalność finansową Pest-Cassy.

Kolejny rozdział drugiej części *Troska o zmarłych* (s. 261–340) autorka poświęciła analizie pogrzebów morowych oraz strat demograficznych spowodowanych epidemią z lat 1708–1710/1711. Wskazała np. że od momentu zainfekowania *Yersinia pestis* do pochówku danej osoby upływało maksymalnie 18 dni oraz że w czasie apogeum zarazy zatrudniano jednocześnie czterech kopaczy-grabarzy i od ośmiu do dziesięciu tragarzy morowych. Wielu z tych pracowników umierało na dżumę, a na ich miejsce nie łatwo było znaleźć następców. Raz jeszcze K. Pękacka-Falkowska wskazała na różnicowanie pogrzebów osób zamożnych i biedoty. Tym pierwszym – chowanym w świą-

tyniach – towarzyszyły kondukty pogrzebowe, wygłaszano też wtedy okolicznościowe kazania. Przedstawiciele pospólstwa grzebano z kolei zwykle na cmentarzach podmiejskich, m.in. św. Jerzego na Chełmińskim Przedmieściu, a biedotę w grobach zbiorowych, niekiedy w niepoświęconej ziemi. W tych ostatnich, zlokalizowanych m.in. na wzgórzach za miastem, na łąkach przy lazarecie i w ogrodach przed Bramą św. Jakuba, pochowano łącznie od kilku do nawet 80 zwłok

Straty demograficzne, jakie poniósł Toruń w czasie omawianego kataklizmu, były ogromne: w 1708 r. zmarło tu na dżumę od 4000 do 6000 ludzi, a w 1710 r. kolejnych 1700–2000 osób. Łącznie zatem w omawianych latach Toruń stracił blisko połowę swoich mieszkańców. Na podstawie dokładnych, ilustrowanych wykresami wyliczeń K. Pękacka-Falkowska udowodniła, że najwyższa umieralność miała miejsce w październiku 1708 r. oraz w miesiącach letnich 1710 r. Badaczka wykazała też, że szczególnie narażone na śmierć były dzieci, stanowiące blisko 40–50% ogółu ofiar epidemii. W czasie analizowanego „powietrza morowego” zmarło również bardzo wielu rzemieślników, zwłaszcza rzemiosł spożywczych i odzieżowych oraz liczni słudzy i czeladnicy. Autorka zwróciła również uwagę na zmniejszenie się w czasie moru liczby urodzeń i zawieranych związków małżeńskich. Niezależnie od strat, jakie odniósł Toruń w czasie wojny w 1703 r., lata 1708–1710/1711 spowodowały wielki kryzys demograficzny w tym mieście.

Ostatni rozdział drugiej części: *Strach przed epidemiami i jego fizjologia* (s. 341–367) niełatwo jest mi ocenić. Stanowi on próbę odpowiedzi autorki na trudny do zbadania problem roli lęku i strachu przed dżumą w przebiegu wczesnonowożytnych epidemii. Wychodząc z założenia, że określony bodziec zmysłowy może wywoływać określony efekt, stara się ona udowodnić, iż strach naturalny, jaki przeżywali ówczesni mieszkańcy, obserwując nieuchronność śmierci morowej, dehonestację zwłok ofiar epidemii czy stopy niepochowanych zwłok, mógł sam przez siebie przyczynić się do większej podatności na zachorowanie. Co więcej, dla głęboko wierzących ludzi zagniewany przez grzechy Bóg i groźba wiecznego potępienia zdaniem badaczki powodowały, że metafizyczny strach przekładał się na powstawanie patologicznych procesów w ludzkim organizmie.

Hipoteza to interesująca i odważna, choć trudna do bezdyskusyjnego zaakceptowania. W tej sytuacji bowiem należałoby założyć, że ludzie słabo wierzący, o mało rozwiniętym życiu wewnętrznym byliby dużo odporniejsi od innych na różne infekcje, co w przypadku, gdy np. wymierały całe populacje (np. w czasie tzw. czarnej śmierci z lat 1347–1352 czy w Ameryce Środkowej i Południowej po konkwisie) bardzo trudno udowodnić.

W krótkim zakończeniu autorka raz jeszcze powtarza swe najważniejsze wnioski płynące z analizy epidemii jako społecznego faktu całościowego. Wskazuje też trzy jej zdaniem podstawowe dziedziny życia społecznego aktywizowane w czasie zarazy: medycynę, religię i politykę.

Obszerny aneks zatytułowany *Źródła i materiały do historii zarazy w Toruniu wczesnonowożytnym* (s. 431–574) składa się z dwóch części: narracyjnej i demograficznej. W pierwszej z nich umieściła badaczka 60 dokumentów, w tym 40 niemieckojęzycznych i 20 w języku polskim. Ich objętość jest bardzo zróżnicowana: od połowy strony do 18 stron. Przeważają ordynacje przeciwepidemiczne i rozporządzenia władz

z lat 1707–1710, obok których K. Pękacka-Falkowska uwzględniła także szereg tekstów z XVI–XVIII w. dotyczących m.in. toruńskich szpitali i lazaretu oraz tamtejszych aptek. W interesującym i bardzo pomocnym dla przyszłych badaczy aneksie znalazły się również liczne pieśni i modlitwy czasu zarazy, ówczesne opinie o izolatoriach morowych i zapiski wspomnianego już aptekarza toruńskiego Georga Hankego z 1708 r.

Część demograficzna aneksu zawiera trzy obszerne, pracochłonne zestawienia. Dwa pierwsze wyliczają zapowietrzone rodziny i ich zmarłych na dżumę członków z ewangelickiej parafii nowomiejskiej w Toruniu z okresu od września do grudnia 1708 r. i od lipca do grudnia 1710 r. W sumie uwzględniono tu informacje o blisko 200 familiach doświadczonych przez epidemię. Szkoda, że K. Pękacka-Falkowska nie poddała zebranych danych szczegółowszym badaniom np. nie policzyła, ile łącznie zmarło wtedy mężczyzn, kobiet i dzieci oraz jaki był przeciętny czas wymierania członków jednej rodziny.

Zestawienie trzecie stanowi wykaz odnalezionych przez autorkę zaraz w Toruniu z lat 1529–1749. Na 29 uwzględnionych przez nią morów 12 były to epidemie dżumy, sześć – ospy naturalnej, cztery – tyfusu płamistego, dwie – czerwonki, pozostałe zaś innych chorób zakaźnych. Jeśli chodzi o przypuszczalną liczbę ofiar konkretnych zaraz, „powietrze morowe” z lat 1708–1710/1711 należało do najbardziej śmiertelnych. Więcej ofiar zabrały bowiem w Toruniu jedynie dżuma w 1572 r. (ok. 10 000) oraz dżuma i tyfus płamisty w 1656 r. (9000–15 000).

Bibliografia rozprawy K. Pękackiej-Falkowskiej budzi uznanie. Wykorzystała ona bardzo różnorodne źródła, w tym 110 starodruków: 85 z XVIII w. i 25 z XVI–XVII w. Wśród 329 pozycji z literatury przedmiotu wiele jest opracowań autorstwa niemieckich, francuskich i angielskich historyków. Oczywiście w bibliografii tej można by uwzględnić również szereg innych polskich i zagranicznych prac dotyczących omawianej problematyki³, choć wymienione przez autorkę prace uznać można za wystarczającą podstawę rozważań.

³ Por. np. Jan BASZANOWSKI, *Tabele ruchu naturalnego ludności Gdańska z lat 1601–1846*, Przeszość Demograficzna Polski, [t.] 13: 1981, s. 67–87; Jean-Noël BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans le pays européens et méditerranéens*, vol. 1–2, Paris 1975; Samuel K. COHN, *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS*, Oxford 2018; Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014; Raymond CRAWFURD, *Plague and Pestilence in Literature and Art*, Oxford 1914; Jean DELUMEAU, *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, tł. Agnieszka KURYŚ, Warszawa 1998; Eugeniusz DORSZ-SZTEKE, *Jak zwalczano zarazę w Stargardzie w 1710–1711 roku*, Wiadomości Lekarskie, t. 29: 1976, nr 10, s. 951–953; Susan SCOTT, Christopher DUNCAN, *Czarna śmierć. Epidemie w Europie od starożytności do czasów współczesnych*, tł. Agnieszka SIENICKA, Warszawa 2008; Teresa FRIEDELÓWNA, *Życzliwa przestroga jako się od infekcyjnej morowego powietrza prezerwować (1708)*, Rocznik Toruński, t. 19: 1988, s. 123–152; Małgorzata JASZCZUK, *Dżuma w polskim piśmiennictwie w XVIII w.*, Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny, t. 1: 1994, z. 2, s. 31–60; Janusz MAŁŁEK, *Małgorzata MAŁŁEK, Jednostka i państwo w konfrontacji z epidemią w Królewcu i na Mazurach w latach 1709–1711*, [in:] *Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski życia codziennego*, red. Stanisław ACHREMCZYK, Olsztyn 2006, s. 267–275; *O czarnej śmierci w Lesznie w roku Pańskim 1709*, tł. i opr. Marcin BŁASZKOWSKI, Warszawa 2017; Adam SZARSZEWSKI, Piotr PALUCHOWSKI, *Memoriale Loimicum – gdański pamiętnik z czasów zarazy w 1709 roku autorstwa Johanna*

Książka zawiera dwa streszczenie: niemieckie i angielskie oraz solidny indeks osobowy. Być może przydałby się jeszcze indeks rzeczowy.

Kończąc, należy z całą mocą stwierdzić, że niezależnie od pewnych usterek czy dyskusyjnych fragmentów rozprawę Katarzyny Pękackiej-Falkowskiej należy uznać za pracę w pełni udaną. Świadczy o tym zarówno bogactwo informacji szczegółowych zawartych w tym studium, jak i szereg interesujących pytań badawczych i nowych ustaleń. Uznanie budzą również: wzorowe wykorzystanie obszernej i rozproszonej bazy źródłowej oraz pracochłonne zestawienia i wykresy. Nie do przecenienia jest także zestawiony przez autorkę aneks, który ułatwi przyszłym historykom dalsze badania wczesnonowożytnych epidemii w Rzeczypospolitej.

Andrzej Karpiński*

 <https://orcid.org/0000-0002-7575-9228>

BIBLIOGRAFIA

- Bazanowski, Jan. "Tabele ruchu naturalnego ludności Gdańska z lat 1601–1846." *Przeszłość Demograficzna Polski* 13 (1981): 67–87.
- Biraben, Jean-Noël. *Les hommes et la peste en France et dans le pays européens et méditerranéens*, vol. 1–2. Paris: De Gruyter Mouton, 1975.
- Błaszowski, Marcin, ed. *O czarnej śmierci w Lesznie w roku Pańskim 1709*. Warszawa: BM Inspiration, 2017.
- Cohn, Samuel K. *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Černý, Karel. *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014.
- Crawford, Raymond. *Plague and Pestilence in Literature and Art*. Oxford: Clarendon Press, 1914.
- Delumeau, Jean. *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*. Translated by Agnieszka Kuryś. Warszawa: Volumen, 1998.
- Dorsz-Szteke, Eugeniusz. "Jak zwalczano zarazę w Stargardzie w 1710–1711 roku." *Wiadomości Lekarskie* 29/10 (1976): 951–953.
- Friedelówna, Teresa. "Życzliwa przestroga jako się od infekcyjnej morowego powietrza przerzutować (1708)." *Rocznik Toruński* 19 (1988): 123–152.

Christoph Gottwalda, *Klio*. Czasopismo poświęcone historii Polski i powszechnej, t. 46: 2018, nr 3, s. 139–156; Kazimierz W. WÓJCIK, *Morowa zaraza w Warszawie 1712 roku – obraz z podań miejskich*, *Przegląd Warszawski*, t. 1: 1840, s. 229–243; Dagmara WÓJCIK, *Pallidus hic equus est. Eques eius, mortis imago. Wizualizacje dżumy w XVII- i XVIII-wiecznej dekoracji epitafijnej Prus Książęcych*, [in:] *Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski życia codziennego*, red. Stanisław ACHREMZYK, Olsztyn 2006, s. 311–325.

* Instytut Historii, Polska Akademia Nauk

 atkarpinski@tlen.pl

- Jaszczuk, Małgorzata. "Dżuma w polskim piśmiennictwie w XVIII w." *Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny* 1/2 (1994): 31–60.
- Karpiński, Andrzej. "Poznańskie testamenty czasu morów z drugiej połowy XVI i z XVII wieku." In *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, edited by Agnieszka Bartoszewicz, Andrzej Karpiński, Maciej Ptaszyński and Andrzej Zakrzewski, 271–285. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020.
- Małłek, Janusz and Małgorzata Małłek. "Jednostka i państwo w konfrontacji z epidemią w Królewcu i na Mazurach w latach 1709–1711." In *Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski życia codziennego*, edited by Stanisław Achremczyk, 267–275. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2006.
- Pastore, Alessandro. "Testamenti in tempo di peste: La pratica notarile a Bologna nel 1630." *Società e Storia* 16 (1982): 263–297.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2019.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. "Etiologia moru w świetle pism loimograficznych. Fiziologia timor pestis (rekonesans badawczy)." *Sensus Historiae* 1 (2010): 91–105.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. "Spory kompetencyjne między łąziebnikami i chirurgami toruńskimi w XVIII wieku. Przypadek Johanna Zandera." *Medycyna Nowożytna. Studia nad Kulturą Medyczną* 21/2 (2015): 137–171.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. "Toruńska medycyna i farmacja wobec 'powietrza morowego' w świetle niemieckojęzycznego starodruku medycznego z 1709 roku." *Klio. Czasopismo poświęcone historii Polski i powszechnej* 11 (2008): 53–86.
- Scott, Susan and Christopher Duncan. *Czarna śmierć. Epidemie w Europie od starożytności do czasów współczesnych*. Translated by Agnieszka Siennicka. Warszawa: Bellona, 2008.
- Szarszewski, Adam and Piotr Paluchowski. "Memoriale Loimicum – gdański pamiętnik z czasów zarazy w 1709 roku autorstwa Johanna Christopa Gottwalda." *Klio. Czasopismo poświęcone historii Polski i powszechnej* 46/3 (2018): 139–156.
- Wójcicki, Kazimierz W. "Morowa zaraza w Warszawie 1712 roku – obraz z podań miejskich." *Przegląd Warszawski* 1 (1840): 229–243. [To nie miesięcznik? Nie powinno jeszcze być nr w ramach danego roku?]
- Wójcik, Dagmara. "Pallidus hic equus est. Eques eius, mortis imago. Wizualizacje dżumy w XVII- i XVIII-wiecznej dekoracji epitafijnej Prus Książęcych." In *Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski życia codziennego*, edited by Stanisław Achremczyk, 311–325. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2006.